

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<https://hdl.handle.net/2066/225666>

Please be advised that this information was generated on 2021-04-22 and may be subject to change.

Meeslepende kroniek van het Byzantijnse Rijk

Geschiedschrijving was in Byzantium een mannenzaak, net als oorlog en politiek. Geschriften van vrouwen hebben we nauwelijks, zelfs niet uit de elite. Dat maakt Anna Komnene (1083–1153/4) uniek: in de *Alexiade* beschrijft ze de politieke geschiedenis van haar vaders regeerperiode. Zo uniek dat verschillende (mannelijke) historici tot diep in de 20ste eeuw dachten dat haar man vast de historicus was en Anna slechts redacteur. Dergelijke opvattingen zeggen echter meer over de moderne auteurs dan over de Byzantijnse prinses. **Joost Snaterse** laat zien hoe zij ondanks én dankzij haar positie één van de meest tot de verbeelding sprekende historische werken uit de middeleeuwen wist te schrijven.

Onder: de *Alexiade*, het geschiedwerk dat Anna Komnene in de 12de eeuw schreef (Biblioteca Medicea Laurenziana). Het behandelde de regeerperiode van haar vader, de Byzantijnse keizer Alexios I Komnenos (hier afgebeeld op een 12de-eeuwse manuscript met Christus die hem zegent (Vaticaan Museum). Van Anna Komnene is geen portret bekend. Zij was voorbestemd tot keizerin, een positie die de afgebeelde vrouw bekleedde in de 12de eeuw (Hagia Sophia).

Alexios I Komnenos (r. 1081-1118) was in 1081 na een coup aan de macht gekomen. Het Byzantijnse Rijk stond er niet goed voor, maar Alexios wist de rust weer enigszins terug te brengen. In de eerste jaren van zijn regering overwon hij de Noormannen, versloeg de opstandige Petsjenegen, en verjoeg de Turkse usurpator Tzachas uit Constantinopel. Zijn regering wordt bovendien gezien als het startpunt van de zogenaamde 'Komneense Renaissance' van de 12de eeuw: de architectuur, de mozaïekkunst, en de manuscriptproductie floreerden. Daarnaast kwamen gebieden in Klein-Azië die eerder door de Seltsjoeken veroverd waren, weer terug onder Byzantijns gezag. Anna werd in 1083 geboren in de Purperen Zaal, de *porphyra*, van het keizerlijk paleis in Constantinopel, en droeg de Byzantijnse eretitel *porphyrogenita* (in het purper geboren). Als oudste dochter van de keizer was ze voorbestemd te trouwen met Konstantijn Doukas, zoon van de in 1078 afgezette keizer Michaël VII Doukas en de beoogde troonopvolger. Konstantijn stierf echter voortijdig en Anna trouwde met de generaal Nikephoros Bryennos. In eerste instantie was Anna dus voorbestemd als keizerin, maar uiteindelijk zou haar broer Johannes haar vader opvolgen. Na de dood van Alexios probeerde Anna – aanvankelijk met behulp van haar moeder Irene Doukaina – om haar man als nieuwe keizer te installeren ten koste van haar broer Johannes. Waarschijnlijk weigerde Nikephoros op het laatste moment mee te werken aan de moord op zijn zwager. De coup mislukte. Anna trok zich gedwongen terug in het vrouwenklooster van de Moeder Gods vol van Genade in Constantinopel, waar ze de tweede helft van haar leven als banneling verbleef. Ze bracht haar tijd door met – zoals ze het zelf kort verwoordt – 'het lezen van boeken en met God'. Toch was haar ballingschap in het klooster minder beperkend dan die op het eerste gezicht lijkt. Pas tegen het einde van haar leven trad Anna ook daadwerkelijk toe tot de kloosterorde. In de jaren daarvoor bood de monastieke omgeving haar vooral het intellectuele en geleerde milieu en de bewegingsvrijheid, die haar in staat stelden haar grensoverschrijdende geschiedwerk te schrijven.

Anna en de *Alexiade*

Het grootste deel van de *Alexiade* is geschreven in de jaren '40 van de 12de eeuw, zo'n vijftig jaar na de dood van Alexios. Anna's man Nikephoros had al een begin gemaakt met een geschiedverslag van de regering van Alexios. In zekere zin zette Anna het werk van haar man voort, maar als geleerde vrouw deed ze dat op basis van eigen onderzoek. Met de *Alexiade* leverde Anna een geschiedwerk van hoge literaire kwaliteit, geïnspireerd door Homerus, vol beeldende taal en evocatieve emotionele scènes. En ze had succes: in haar eigen tijd al wist ze een groot publiek te bereiken. Hoewel het origineel geschreven is in formeel en archaïsch Attisch Grieks, de gangbare schrijftaal van Byzantijnse geleerden en geestelijken, circuleerden er ook parafrazen van het werk in de Griekse volkstaal.

Geschiedenissen werden traditioneel geschreven door mannen die zelf deelnamen aan politiek of oorlogsvoering of door onderzoek en contacten met ooggetuigen informatie vergaarden. Anna was hiertoe niet in staat. Aristocratische vrouwen uit haar tijd werden alleen geacht het huis te verlaten om religieuze diensten bij te wonen. Als auteur moest zij haar lezers ervan overtuigen dat haar geschiedverhaal net zo betrouwbaar was als dat van mannelijke collega's. In boek 14 reflecteert Anna op de historische methodologie die aan de basis ligt van haar werk, en benadrukt ze dat ze sommige informatie uit eerste

hand had opgevangen toen zij als prinses nog aan het hof verbleef. Daarnaast maakte ze gebruik van geschriften, die 'in een eenvoudige stijl geschreven' waren, zonder opsmuk of verdraaiing, en van 'wat de oude soldaten mij mondeling meedeelden.' Met behulp van die bronnen, schrijft ze, 'kon ik vaststellen hoe het gesteld was met het waarheidsgehalte van mijn onderzoek.'

Delicaat evenwicht

Om naast haar reputatie als betrouwbare geschiedschrijver ook haar goede naam als vrouw te beschermen, moest Anna voorzichtig navigeren. Het historisch onderzoek zoals ze dat bedreef, was per definitie een mannelijke aangelegenheid. Door haar hele werk heen benadrukt ze echter haar bescheidenheid en religieuze devotie en beklaagt ze het lot van haar vader. Als geleerde en historica wist ze zo intellectuele accuratesse en onafhankelijkheid te verenigen met de kuisheid, vroomheid en toewijding die vrouwen geacht werden te tonen.

Dat Anna zich bewust was van haar unieke positie van hooggeplaatste vrouw én historicus, blijkt ook aan het einde van het laatste boek. Ze besluit daar niet alle details te geven over de ketterse bogomielen, een Bulgaarse christelijke beweging. Want 'schaamte weerhoudt mij, zoals de mooie Sappho ergens zegt, want ik houd mij dan weliswaar bezig met geschiedschrijving, maar ik ben tenslotte een vrouw en door mijn geboorte in de Purperen Zaal iemand van de hoogste status (...) en het past mij te zwijgen over veel zaken die mensen ter ore komen.'

Als vrouwelijke historicus overschreed Anna per definitie de morele grenzen van haar cultuur, maar in de *Alexiade* ging ze nog een stap verder: Anna laat haar eigen stem duidelijk horen. In het hele werk probeert ze emoties op te roepen bij het publiek en zet ze haar vrouw-zijn in om vertrouwelijkheid te wekken. Door zichzelf te presenteren als deerniswekkende weduwe en rouwende vrouw doet ze een beroep op de sympathie van haar lezers. Zo schrijft ze aan het einde van de inleiding dat het lot van haar vader haar bewoog 'tot tranen van droefheid in een langgerekte klaagzang. Maar nu heb ik mijn tranen afgewist en mijzelf weer vermand en zal ik verder gaan met mijn relaas.' Het blijft een delicaat evenwicht: steeds benadrukt Anna dat ze haar emoties onder controle heeft en haar historische onderzoek dus te vertrouwen is.

Byzantijnse kroniek van de Eerste Kruistocht?

Met haar geschiedwerk wilde Anna in de eerste plaats een monument oprichten voor haar vader Alexios, wiens 'verrichtingen het niet verdienen onvermeld te blijven en in de stroom van de tijd te worden meegesleurd naar de oceaan waar geen herinnering bestaat.' Daar is ze goed in geslaagd: ook nu nog is de *Alexiade* van groot belang voor onze kennis over de regeringsperiode van de keizer en de internationale politiek van zijn tijd.

Daarnaast bieden boeken 10 en 11 van de *Alexiade* een uniek Byzantijns perspectief op de Eerste Kruistocht (1096-1099). Sommige gebeurtenissen uit deze periode, zoals het Beleg van Nicea, kennen we zelfs alleen uit de *Alexiade*. Anders dan je misschien van christelijke geloofsgenoten zou verwachten, werden de krijgsvorrichtingen van de westerse legers en de uiteindelijke aankomst van de kruisvaarders, volgens Anna, in Constantinopel met argusogen gevolgd. De soldaten waren 'massaal in één grote volksverhuizing in beweging gekomen en waren, mét vrouwen en kinderen, uit alle

Anna Komnene schreef over de Eerste Kruistocht maar bedoelde dit relaas mede als kritiek op het beleid van haar neef Manuel I Komnenos tijdens de Tweede Kruistocht (1147-1149). Zij vond hem te toegeeflijk jegens de kruisridders, die de Latijnse kerk en de westerse vorsten vertegenwoordigden. Op de afbeelding: onder leiding van de Franse koning Lodewijk VII en Koenraad III van Hohenstaufen arriveren de kruisridders bij Byzantium tijdens de Tweede Kruistocht. Op de achtergrond een veldslag, ergens in 1147/8. (15de-eeuws manuscript, Bibliothèque Nationale Parijs).

hoeken van Europa op weg naar Klein-Azië. Deze enorme toestroom van 'barbaren', die soms tot plunderingen overgingen, werd als bedreigend ervaren.

Toch moeten we voorzichtig zijn met de informatie die het werk op dit punt geeft: het is niet zomaar een kroniek van de Eerste Kruistocht. Met de *Alexiade* leverde Anna verholde kritiek op haar neef Manuel I Komnenos (r. 1143-1180), omdat hij tijdens de Tweede Kruistocht (1147-1149) volgens haar te veel toegaf aan de Latijnse kerk en de westerse mogendheden. Anna benadrukt in haar behandeling van de Eerste Kruistocht steeds dat de Latijnen barbaren waren, dat de kruisvaarders erop uit waren Constantinopel te veroveren, en dat de Latijnse kerk ketters was. Vooral dat laatste is opvallend, als we bedenken dat er gesproken werd over een mogelijke kerkunie tussen de katholieke en de orthodoxe kerken, met Manuel

aan het hoofd als enige keizer. Dergelijke plannen maakten Manuel onpopulair bij veel Byzantijnse geestelijken, en ook bij Anna. Dat ook keizer Alexios contact had met paus Urbanus liet ze bewust weg uit haar geschiedenis.

Het positieve beeld dat Anna oproept van haar vader Alexios moest zo ook dienen als contrast voor de retoriek van de lofredenaars van Manuel, die de keizer prezen om zijn politiek tijdens de Tweede Kruistocht. Maar ook los van Anna's politieke drijfveren is de *Alexiade* nog steeds het lezen waard: als meeslepende kroniek van het Byzantijnse Rijk én als één van de weinige middeleeuwse geschiedenissen die is geschreven door een vrouw.

Joost Snaterse is historicus aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij doet promotieonderzoek naar de sociale geschiedenis van liefdadigheidsinstellingen en patronage in het Byzantijnse Rijk.

VERDER LEZEN

- **Anna Komnene**, *Het verhaal van Alexios*, vertaald en van commentaar voorzien door M. A. Wes, Voltaire, 2001
- **Leonora Neville**, *Anna Komnene. The Life and Work of a Medieval Historian*, Oxford University Press, 2016